

زیبایی‌شناسی کاشی

(رشته هنرهای صناعی، گرایش کاشی)

ناصر مقدم‌پور

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پر بار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست

مقدمه.....	نه
بخش اول. کلیاتی در شناخت خصوصیات کاشی	۱
فصل اول. معرفی کلی موضوع	۳
هدف کلی	۳
هدف‌های یادگیری	۳
۱-۱ مبادی و مفاهیم اولیه	۴
۱-۱-۱ اهداف	۴
۲-۱ تعاریف ابتدایی	۵
۳-۱-۱ خصوصیات کلی و مؤثر کاشی	۶
۴-۱-۱ عوامل مهم در رشد هنر و صنعت کاشی	۷
۲-۱ نقش و اهمیت	۸
۱-۲-۱ ارزش‌های هنری- فرهنگی	۸
۲-۲-۱ کاشی، نماد هنر ایران	۹
۳-۲-۱ نقش کاشی در معماری	۱۱
۴-۲-۱ کاشی، زمینه‌ساز رشد هنرهای دیگر	۱۱
خودآزمایی فصل اول	۱۲
فصل دوم. سیر تاریخی	۱۴
هدف کلی	۱۴
هدف‌های یادگیری	۱۴
۱-۲ تحولات کلی	۱۵
۱-۱-۲ از سفال تا معماری	۱۵
۲-۲ کاشی در ایران	۱۹
۱-۲-۲ دوره پیش از اسلام	۱۹
۲-۲-۲ دوره اسلامی	۲۱
خودآزمایی فصل دوم	۴۳

بخش دوم. زیبایی شناسی	۴۵
فصل سوم. کلیاتی دربارهٔ زیبایی شناسی	۴۷
هدف کلی	۴۷
هدف های یادگیری	۴۷
۱-۳ پیش زمینه	۴۸
۲-۳ مفاهیم پایه	۴۸
۱-۲-۳ هنر	۴۹
۲-۲-۳ زیبایی	۵۰
۳-۲-۳ فلسفه هنر	۵۳
۴-۲-۳ نقد هنری	۵۴
۳-۳ زیبایی شناسی	۵۶
۴-۳ زیبایی شناسی اسلامی	۵۷
۱-۴-۳ مفاهیم	۵۷
۲-۴-۳ خاستگاه و مبانی	۵۷
۳-۴-۳ منبع الهام	۵۸
۴-۴-۳ اصول	۵۹
۵-۴-۳ توحید	۶۱
۶-۴-۳ وحدت و کثرت	۶۲
۷-۴-۳ عرفان	۶۳
۸-۴-۳ نور	۶۵
۹-۴-۳ معماری	۶۷
۱۰-۴-۳ تزئین	۶۹
۱۱-۴-۳ هندسه	۷۳
خودآزمایی فصل سوم	۷۴
فصل چهارم. مبادی زیباشناسی کاشی	۷۶
هدف کلی	۷۶
هدف های یادگیری	۷۶
۱-۴ فضا	۷۷
۱-۱-۴ تربیع دایره	۷۹
۲-۴ شکل	۸۰
۳-۴ کتابت و متن	۸۵
۴-۴ رنگ	۸۵
۵-۴ نور	۸۹
۶-۴ نقش	۹۰
۷-۴ وسعت	۹۱
خودآزمایی فصل چهارم	۹۶

بخش سوم. تجزیه و تحلیل تجسمی کاشی	۹۹
فصل پنجم. انواع کاشی، کاربرد و روش تولید آنها	۱۰۱
هدف کلی	۱۰۱
هدف‌های یادگیری	۱۰۱
۱-۵ ماهیت و خصوصیات	۱۰۲
۱-۱-۵ بدنه	۱۰۲
۱-۱-۵-۲ لعاب	۱۰۳
۱-۱-۵-۳ فرم و ساختار کاشی	۱۰۴
۱-۱-۵-۲ کاربرد کاشی	۱۱۴
۱-۲-۵ کاربرد سنتی	۱۱۴
۲-۲-۵ کاربرد صنعتی	۱۱۷
۳-۵ روش تولید	۱۱۹
۱-۳-۵ کاشی خشت	۱۲۱
۲-۳-۵ کاشی معرق و زرین‌فام و چلیپایی	۱۲۲
خودآزمایی فصل پنجم	۱۲۵
فصل ششم. بررسی نقش، رنگ و فرم در کاشی	۱۲۶
هدف کلی	۱۲۶
هدف‌های یادگیری	۱۲۶
۱-۶ نقش در کاشی	۱۲۷
۱-۱-۶ کاشی‌کاری و نقوش تزئینی	۱۲۷
۲-۶ رنگ در کاشی	۱۵۷
۱-۲-۶ تقسیم‌بندی کاشی از نظر رنگ	۱۶۰
۲-۲-۲ تجزیه و تحلیلی از رنگ در کاشی	۱۶۶
۳-۶ رابطه رنگ و نقش در کاشی	۱۷۰
۱-۳-۶ رنگ در انواع نقوش	۱۷۲
۲-۳-۶ هماهنگی و وحدت نقش و رنگ	۱۹۱
۴-۶ فرم و شکل کاشی	۱۹۸
۱-۴-۲ شکل یا قالب قطعه	۱۹۸
خودآزمایی فصل ششم	۲۰۳
برای مطالعه بیشتر و کار عملی	۲۰۵
پاسخنامه	۲۰۷
منابع	۲۰۹

مقدمه

کاشی و آثار کاشی‌کاری، یکی از معدود هنرهای ارزشمندی است که طبقات مختلف مردم با سلاقی و علائق گوناگون، به آن توجه دارند. این فن و هنر، در میان روش‌های تزئین معماری ایران و جهان اسلام، یکی از شاخص‌ترین، جذاب‌ترین و رایج‌ترین روش‌ها محسوب می‌شود. این هنر نه تنها زمینه بروز جلوه‌های دلپذیر نقش و رنگ است، بلکه پوششی بر ساختار برخی بناها نیز به‌شمار می‌آید.

رشد و توسعه فنون کاشی، از عناصر خارجی کوچک رنگی در نماهای آجری آغاز شد و به پوشش کامل بنا در دوره‌های بعد انجامید و در این میان استفاده از رنگ‌ها و نقوش مختلف، اشکال متفاوت قاب کاشی به‌صورت معرق یا هندسی، نقش برجسته و گود و ... جلوه‌های متنوعی به کاشی بخشید.

بخش مهمی از کاشی، لعاب است. نقش تزئینی یا کاربردی لعاب، دستاوردهای فنی و هنری مهمی در تمدن ایران و جهان داشته است. در میان هنرهای مختلف، کمتر هنری به اندازه کاشی‌کاری، زمینه‌ای مناسب برای رنگ و نقش بوده است؛ ضمن اینکه بیشتر از هنرهای دیگر، در دسترس عموم مردم بوده و دوام و ماندگاری آن نیز در طول تاریخ در مقایسه با آثار دیگر جالب‌توجه است.

در این کتاب، خصوصیات و نکات مختلفی درباره این هنر و فن بررسی می‌شود. تجزیه و تحلیل زیبایی‌شناسانه کاشی، از جنبه‌های مختلف، درخور توجه است. اصولاً با آشکار شدن خصوصیات هر پدیده، زیبایی‌ها و ارزش‌های آن نیز بیشتر می‌شود. هرچه

این تجزیه و تحلیل، اصولی تر، دقیق تر و کامل تر باشد، زیبایی شناسی آن موضوع نیز آسان تر و مفیدتر خواهد بود. از این رو، در این متن تلاش کرده ام از جنبه های مختلف به مقوله کاشی پردازم و زمینه درک آن را به شایستگی فراهم آورم.

باید متذکر شوم که بررسی زیبایی شناسانه کاشی در این کتاب، صرفاً از منظر زیبایی شناختی نیست، چراکه این موضوع خاص، هنوز به طور شایسته مورد توجه صاحب نظران و نویسندگان قرار نگرفته و از جنبه های مختلف بررسی نشده است.

مطالب کتاب در واقع، ترکیبی از فلسفه هنر، فلسفه اسلامی، هنر اسلامی، نقد هنری، تجزیه و تحلیل آثار هنری و تاریخ هنر یا تحولات هنر مرتبط با کاشی است. با ورود افراد صاحب نظر و مطرح شدن دیدگاه های مختلف آن ها، در این خصوص، در آینده می توان بحث را به صورت تفکیک شده و انحصاری مطرح ساخت و موضوعات را در سطحی رفیع تر دنبال کرد.

سطح دیگری از درک زیبایی شناسانه کاشی با کار عملی محقق می شود. بازآفرینی، طراحی و ساخت هر نوع آثار کاشی کاری، ظرایف، خصوصیات و ارزش های دیگری از این کار را آشکار می کند.

مطالب، به طور موازی برای استفاده آموزشی نظری و تدوین شده اند، تأکید بر دقت در موضوعات نظری همراه با کار عملی، در واقع تأیید ارزش های این هنر و ضرورت رشد و توسعه جنبه های مفید آن در روزگار کنونی است که آثار زیبا روز به روز کمتر و غیبت آن ها در عرصه های مختلف زندگی ما فزونی می یابد.

بخش اول

کلیاتی در شناخت خصوصیات کاشی

فصل اول

معرفی کلی موضوع

هدف کلی

آشنایی با مفاهیم ابتدایی مربوط به کاشی و کاشی‌کاری و همچنین نقش، ارزش و اهمیت هنری و فنی آن‌ها با در نظر داشتن کاربردهای عملی.

هدف‌های یادگیری

دانشجو پس از مطالعه این فصل می‌تواند:

۱. تعاریف و مفاهیم اولیه مربوط به کاشی و هنرها و فنون مرتبط را بیان کند.
۲. خصوصیات کلی و مؤثر کاشی را شرح دهد.
۳. عوامل مهم در رشد هنر و صنعت کاشی را بیان کند.
۴. نقش و اهمیت کاشی از نظر هنری، فرهنگی، نقش نمادین و ارتباط آن با معماری را شرح دهد.

ذهن ما بسیاری از مفاهیم و موضوعات را، در مورد با پدیده‌های دیگر، شناسایی و تعریف می‌کند. بخشی از معماری دوره اسلامی ایران، این خصوصیت را به خوبی نشان می‌دهد، یعنی با ذکر عبارتی مانند «معماری اسلامی ایران»، پوشش‌های رنگین و خوش‌نقش و نگار کاشی‌های آن نیز در ذهن ما منعکس می‌شود. این امر گذشته از آنکه به دلیل کثرت آثار معماری کاشی‌کاری شده است، متأثر از جذابیت و زیبایی بی‌نظیر کاشی‌کاری نیز هست. این هنر از نظر رنگ و نقش و فضا سازی، چنان شکوهمند و جذاب است که نمی‌توان از تعریف و تمجید آن چشم پوشید، به همین دلیل است که جلوه آن، فراتر از هنر معماری یا تزئینات بوده، و در ادبیات و شعر و ... به زبانی زیبا،

تجلی یافته است.

کاشی، اساساً پوششی برای سطح بناست، اما در عمل، قلمرو وسیع‌تری از مصالح معماری دارد و ماهیتی مستقل، مجزا و در بسیاری موارد مهم‌تر از خود بنا یافته است. شاید در وصف ارزش و اهمیت کاشی این عبارت کافی باشد که هیچ زمینه هنری و صنایع دستی در ایران، به اندازه کاشی، تنوع رنگ، نقش، کاربرد و دوام ندارد.

۱-۱ مبادی و مفاهیم اولیه

۱-۱-۱ اهداف

این متن به موضوعی می‌پردازد که میراث ارزشمندی از فرهنگ و هنر ایران، دنیای اسلام و البته جامعه بشری است. به همین دلیل، می‌تواند دستاوردهای مهمی به دنبال داشته باشد. البته برای درک بسیاری از آن‌ها نیازی به طرح مبانی زیبایی‌شناسی و مباحث پیچیده فلسفه هنر نیست. اگرچه واضح است که دانستن مبادی و مبانی هنر، وسعت دید را بیشتر می‌کند و خصوصیات کامل‌تری از هنر کاشی‌سازی را آشکار می‌سازد. با نگاهی به مباحث قبل و در نظر داشتن نقش، جایگاه و اهمیت کاشی‌سازی، اهداف گوناگونی مطرح می‌شوند که هر یک از آن‌ها مهم و قابل بررسی‌اند. در اینجا بدون اولویت‌بندی خاص به مواردی از آن‌ها اشاره می‌کنم.

- آشنایی با بخش مهمی از هنر ایران و اسلام
- آشنایی با جنبه‌های تازه‌ای از هنر کاشی
- بیان قواعد و اصولی کاربردی در زیبایی‌شناسی کاشی
- آشنایی با خصوصیات و انواع کاشی
- کسب تجربه در خصوص تجزیه و تحلیل آثار کاشی‌کاری با استفاده از معیارهای مشخص در نقد هنری

- آشنایی با سبک‌ها و شیوه‌های مختلف هنر کاشی‌کاری از نظر فرم، رنگ و نقش
- تقویت قدرت درک و شناخت خصوصیات کاشی
- تأکید بر جلوه‌های ارزشمند آثار کاشی‌کاری مختلف
- ارائه الگویی کاربردی در خصوص نقد و ارزش‌گذاری آثار کاشی‌کاری

۱-۱-۲ تعاریف ابتدایی

• کاشی، کاشی کاری، کاشی سازی

کاشی^۱: به قطعه سفالی با پوشش لعابی می‌گویند که در بنای ساختمان به کار می‌رود. از این عبارت، انتساب آن به کاشان نیز مستفاد می‌شود؛ البته مباحث زبان‌شناختی درباره این اصطلاح، خارج از بحث ماست. در اینجا به اجمال، به چند تعریف می‌پردازیم:

در لغت‌نامه دهخدا ذیل لغت «کاشی» چنین آمده است: «نوعی از خشت تنک باشد که نقاشی کنند و آبگینه ساییده بر روی آن بمالند و بپزند چنان‌که شبیه به چینی شود. آوندی است معروف که مثل ظرف چینی در ایران عموماً و در کاشان و خراسان خصوصاً بسیار خوب و عمده می‌سازند. آجر که بر روی آن لعابی داده باشند.

کاشی‌های معرق؛ کاشی‌های غاز مغازی^۲. قسمی آجر و ظرف لعاب‌دار که بیشتر بر آن نقوش رسم کنند. آجر شیشه اندوده.

پلاک، شماره خانه و دکان و جز آنکه شهرداری نصب کند. این مورد شاید به واسطه کثرت استفاده از کاشی به عنوان پلاک باشد.

در کل، این اصطلاح مستقیماً به یک قطعه سفالی لعاب‌دار با هدف پوشش دادن سطح و به‌طور عمده دیواره، سقف و کف بنا اشاره دارد.

ضروری است ابتدا توضیحی درباره چند اصطلاح پرکاربرد مرتبط با این بحث بدهیم. طبق عادت در بسیاری از مباحث، عبارت «کاشی» معادل عبارت «کاشی‌سازی» یا «کاشی‌کاری» تلقی می‌شود. باید توجه داشت این عبارت مستقیماً به عمل تولید کاشی اشاره دارد. عبارت یا اصطلاح کاشی‌کاری، به جریانی وسیع‌تر از کاشی‌سازی اشاره دارد که می‌تواند شامل طراحی، ساخت و نصب کاشی نیز باشد.

کاشی خشت: کاشی به شکل چهارگوش و غالباً مربعی.

کاشی جسمی: کاشی چهارگوش با ضخامت بیشتر از ۱ سانتی‌متر و عموماً به ضخامت ۲ سانتی‌متر.

کاشی هفت‌رنگ: کاشی مربعی یا مستطیلی که عموماً با نقوش گیاهی و رنگ‌های متنوع لعابی تزئین شود. متداول‌ترین ترکیب هفت‌رنگ این نوع کاشی

1. Tile

۲. معرق. رنگین‌کمانی. لعاب غاز مغازی: لعاب رنگین‌کمانی. رنگ پرتاووسی.

عبارت‌اند از سیاه، سفید، لاجوردی، فیروزه‌ای، قرمز، زرد و حنایی.
کاشی معرق: پوشاندن سطح با استفاده از قطعات مختلف کاشی که هر قطعه به ازای یک نقش یا رنگ از نقش کلی است.

معقلی: ترکیب آجر با کاشی به صورت ترکیبات مختلف هندسی.
خط بنایی: خط هندسی شامل ترکیبات مربع‌ها یا مستطیل‌های مشابه برای ایجاد یک کلمه یا عبارت.

گره‌کشی: ترسیمات هندسی از نقوش مختلف که عموماً بر اساس یک شمشه در مرکز و تکرار نقش‌های ساده دیگر در اطراف ایجاد می‌شود.

موزاییک: ایجاد نقش با استفاده از قطعات مختلف و تقریباً به صورت انتخاب تصادفی اما متناسب با طرح و رنگ نهایی از سنگ و سفال و کاشی و شیشه و
مقرنس: حجم‌های تکراری که زیر قوس‌ها و طاق‌ها ایجاد می‌شود و هر قسمت از قوس را به بخش‌های برآمده و فرورفته تبدیل می‌کند.
 در ادامه به تفصیل در مورد انواع کاشی و تعاریف آن سخن خواهم گفت.

۱-۱-۳ خصوصیات کلی و مؤثر کاشی

ماهیت کلی کاشی با نگاهی به خصوصیات انواع مختلف آن آشکار می‌شود. بخشی از این موارد، خواص مواد کاشی است، برخی به کارکرد و گروهی نیز به ساخت و تولید آن‌ها مربوط می‌شود. گروهی از این خصوصیات در نظر اول ارتباط مستقیمی با هنر یا زیبایی ندارند، با این حال و با در نظر گرفتن اینکه کاشی یک شیء فیزیکی کاملاً منسجم و عموماً کوچک است، تمامی خصوصیات آن در درک نهایی زیبایی‌شناسانه تأثیر دارند. کاشی‌ساز، با توجه به میزان مهارت و خلاقیت خود، انواع کاشی‌ها را با خصوصیات موردنظر خلق می‌کند. در اینجا به بخشی از خصوصیات کاشی اشاره می‌کنم.

- به سطح می‌چسبد و روکش یا پوشش است.
- قطعات آن کوچک و برای اتصال به سطوح مختلف، انعطاف‌پذیر است.
- در اندازه‌های مختلف امکان تولید دارد.
- در فرم‌ها و اشکال مختلف امکان تولید دارد.
- لعاب می‌گیرد.

- انواع رنگ‌ها و نقش‌ها را دارد.
- دوام نسبتاً بالایی دارد.
- سطح آن قابل شست‌وشو است.
- سطح یا رویه آن هم به صورت صاف و هم نقش برجسته امکان تولید دارد.

۱-۱-۴ عوامل مهم در رشد هنر و صنعت کاشی

بخشی از مهم‌ترین دلایل و عوامل رشد کاشی برخاسته از ضرورت‌های معماری و پوشش دادن سطح بناست. با آنکه جلوه‌های هنری و زیبایی‌شناسانه کاشی جدا از بنا و سطح دیوار و سقف نیز ارزشمند است، به‌طور کلی، هنر و صنعت کاشی‌سازی، حوزه‌ای کاملاً مستقل و مجزا نیست و ارتباط مستقیمی با معماری دارد. از طرف دیگر باید گفت که بسیاری از بناها نیز زیبایی و شهرت خود را مدیون کاشی‌کاری سطوح خود هستند، به‌عنوان مثال کریستین پرایس^۱ دربارهٔ مسجد رستم‌پاشا در استانبول، که مربوط به قرن دهم هجری است، می‌گوید: «هنر این ساختمان در آرایش آن است، نه در معماری» (پرایس، ۱۳۵۶: ۱۳۹).

ضمناً باید اشاره کرد که هنر کاشی از نظر نوع کار و مواد، بخشی از هنر سفالگری است و در این زمینه مسائل خاص مربوط به بدنه و فنون و مهارت‌های سفالگری را در خدمت دارد. بخش دیگر کاشی یعنی لعاب، به سفال و سرامیک مربوط می‌شود. گذشته از این موارد، هنرهایی مانند خوشنویسی یا کتابت، طراحی سستی اسلیمی و ختایی، در کاشی‌سازی کاربرد دارند. هندسه نیز کاربرد زیادی در این هنر دارد و کاشی را با هنر گره‌سازی یا گره‌چینی مرتبط یا مشابه می‌سازد.

در ادوار مختلفی از تاریخ کاشی، مخصوصاً در عصر تیموری، صفوی و قاجار، نقاشی روی کاشی رشد بسیاری یافت که باعث شد تعدادی از نقاشان بزرگ، هنر خود را در عرصه کاشی به‌کار گیرند. البته آشکار است که سنت نقاشی یا نگارگری در ایران به‌طور عمده در خدمت کتابت یا ساخت اشیاء و مصنوعات بوده است و تا دوره قاجار نقاشی بر بوم صورت مشخص و متداولی نداشته است. باید به این نکته مهم اشاره کرد که هنر کاشی، هنری کاملاً بومی نیست. بلکه در حوزه‌ای وسیع از تمدن‌های مختلف

۱. Christine Price؛ هنرپژوه و نویسنده انگلیسی (۱۹۲۸-۱۹۸۰ م).

(اکثر مناطق صاحب فرهنگ و تمدن) رشد یافته و استفاده شده است؛ قاعدتاً و مانند هر امر دیگری، فن و هنر کاشی در برخی مناطق و تمدن‌ها بیش از سایر مناطق پیشرفت کرده است. یکی از این حوزه‌ها، تمدن اسلامی است که سرزمین‌های وسیعی از جمله ایران، ماوراءالنهر، ترکیه، سوریه، عراق، هند، شمال آفریقا و اسپانیا را شامل می‌شود. هنرمندان سرزمین‌های مختلف که در زمینه کاشی و سفال فعالیت داشتند، تجربیات، هنر و دانش خود را رشد داده و به تبادل آن پرداخته‌اند، تأثیرات متقابل در این زمینه، به رشد عمومی و همه‌جانبه کاشی در نقاط مختلف قلمرو تمدن اسلامی و در دوره زمانی نسبتاً طولانی منجر شد. در حال حاضر نیز علاوه بر فعالیت کاشی‌کاران ایرانی در نقاط مختلف داخل کشور، بسیاری از این هنرمندان ایرانی در کشورهای دیگر جهان فعالیت دارند و تزئینات تعدادی از مساجد و اماکن متبرکه و بناهای فرهنگی و حتی بناهای شخصی، در مناطق دور و نزدیک، به دست آن‌ها انجام می‌گیرد.

۱-۲ نقش و اهمیت

۱-۲-۱ ارزش‌های هنری- فرهنگی

کاشی‌کاری را می‌توان یکی از زیباترین جلوه‌های هنر دانست که در تمام ادوار تاریخی و با تکیه بر مهارت و ذوق هنرمندان، در مقام یک اثر ترکیبی متجلی شده است. به‌طور قطع، در میان میراث هنری ایران، کاشی‌کاری در کنار سفال و معماری، به‌خوبی منعکس‌کننده اندیشه‌ها، تفکرات و خلاقیت‌های ذهنی مردم است، مشخص است که دوام تاریخی و شیوع جغرافیایی و تنوع آثار در این امر دخالت بسیاری داشته است.

گفتیم که هنر کاشی‌کاری در ایران قدمتی چند هزارساله دارد و آغاز آن به دوران باستان و پیش از اسلام برمی‌گردد. قطعاً مجاورت ایران با بین‌النهرین به‌عنوان یکی از نقاط احتمالی پیدایش و رشد اولیه کاشی یا آجرهای لعاب‌دار، در رواج و توسعه آن تأثیر بسزایی داشته است. در آثار معماری پیش از اسلام مخصوصاً در کاخ‌ها و معابد، نمونه‌های مختلفی از این هنر یا شاخه‌های مرتبط وجود دارد.

در واقع پادشاهان در این دوران، به‌منظور نمایش شکوه و قدرت خود، از هنرمندان و صنعتگران مجرب و ماهر برای تزئین کاخ‌های خود استفاده می‌کردند. با ورود اسلام به ایران، شکل و کاربرد این هنر نیز مثل بسیاری از جنبه‌های زندگی

تغییرات اساسی کرد. در دوره آغازین، کاشی بیشتر با آجرهای لعاب‌دار و برای استحکام بنا و نماسازی استفاده می‌شد، اما به تدریج در آرایش ظاهری بناها نیز به کار گرفته شد. این امر در دوره اسلامی با رواج ساخت بناهای مختلف، گسترش بیشتری یافت.

دوره میانی اسلامی (ایلخانی، تیموری و صفویه) را می‌توان اوج شکوفایی و رونق کاشی‌کاری سنتی دانست. در واقع در آن ادوار، اکثر بناهای رسمی و مهم حکومتی و مذهبی در نقاط شهری با کاشی‌کاری تزئین شده و نشانه‌هایی از این هنر در روستاها و حتی اماکن دورافتاده در کاروانسراها و بقاع و ... نیز دیده می‌شود. البته دستاوردها و حرکت‌های نوگرایانه دوره قاجار نیز از برخی جهات شایان توجه است.

هنر کاشی در ادوار تاریخی مختلف ایران همواره مورد توجه بوده و به ندرت فراموش شده یا به انزوا رفته است. طی اعصار گذشته، این هنر، حرکت رو به تکامل خود را به مرور زمان و با پیشرفت فناوری حفظ کرده است.

تزئینات کاشی‌کاری بناهای دوران اسلامی را باید میراث مکتوب عقاید مذهبی دانست که جلوه‌های فرهنگ و هنر این دوران را نمایش می‌دهند.

با وجود اینکه مواد اولیه سازنده کاشی ساده است و در بسیاری از مناطق در دسترس قرار دارد، آنچه باعث می‌شود کاشی اثر هنری ماندگاری تلقی شود، گذر موفقیت‌آمیز آن از مراحل مختلف تاریخ است. از مجموع مطالب این مبحث، تداوم طولانی تاریخی و شیوع گسترده جغرافیایی این هنر به خوبی آشکار است.

۱-۲-۲ کاشی، نماد هنر ایران

کاشی اگرچه در هنر یا معماری ایران باستان بخش مهمی محسوب نمی‌شود، از آغاز حضور در هنر و معماری ایران، هیچ‌گاه نقش و ارزش خود را از دست نداده است. اشاره کردیم که این هنر در دوران پیش از اسلام، مانند بسیاری از هنرهای دیگر، فقط جنبه درباری یا آیینی داشته و دامنه نفوذ عمومی آن محدود بوده است. اگرچه به نظر می‌رسد معماری شهری در دوران هخامنشیان فراگیر نبوده و شهر به مفهوم واقعی وجود نداشته، کاخ‌ها یا بناهای مذهبی نیز عموماً به صورت مجزا و انفرادی در فضاهای آزاد ساخته شده‌اند. از دوران سلوکیه و نفوذ یونانیان، شهر به معنای امروزی پدید آمد،

و از این دوره به بعد می‌توان شاهد معماری به مفهوم متداول امروزی در میان طبقات مختلف مردم بود. به این ترتیب مشخص است که هنر کاشی در ایران باستان، گسترش چندانی نداشته و نمونه‌های باقیمانده نیز محدود باشد.

اما در دوران اسلامی وضعیت کاملاً متفاوت است. پس از گذشت سده‌های اولیه و رشد ساختارهای اجتماعی جدید و توسعه فنون معماری، این هنر به سرعت رشد کرد و تنوع معماری، هنر کاشی‌کاری و جلوه‌های آن را نیز توسعه داد. این رشد و توسعه در سده‌های بعد بیشتر شد و در نتیجه کاربرد کاشی نیز متناسب با آن رشد کرد. از سوی دیگر با توجه به اینکه بیشترین محل کاربرد کاشی در مساجد و بناهای عمومی با رویکرد مذهبی بوده است، بازتاب آن نیز شکلی روحانی و آسمانی دارد. استفاده از انواع مختلف کاشی در تزئینات این نوع بناها، مبین نوعی تقدس است که در روح هنرهای اسلامی - ایرانی متجلی است.

شکل ۱-۱. کاشی‌کاری مسجد کبود تبریز

کاشی‌کاری در هنر ایران با توجه به همین وسعت و شیوع، نماد هنر تزئینی، نگارگری، معماری و حتی فراتر از آن، ذوق و سلیقه و زندگی ایرانیان شده است.

۱-۲-۳ نقش کاشی در معماری

هنر کاشی‌کاری، به دلیل بیان خصوصیات تاریخی، تحولات اجتماعی و هنری، سند مهمی از تاریخ هر دوره دانسته می‌شود. با نگاهی به معماری ایران، درمی‌یابیم که در میان انبوهی از مصالح معماری چون، گل، گچ، خشت، سنگ، چوب و ...، کاشی نقش عمده را ایفا می‌کند. در حقیقت، کاشی، پوشش تکمیل‌کننده کار معماری است، اما جلوه‌های کاشی، آن را چیزی فراتر از تزئین ساده در معماری کرده است. آثار ارزشمندی از این عنصر معماری و تزئیناتی در اکثر مراکز مذهبی کشورهای اسلامی مشاهده می‌شود که حاصل تلاش و ذوق هنرمندانی است که زندگی خود را وقف این هنر کرده‌اند.

شکل ۱-۲. مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان، دوره صفوی

۱-۲-۴ کاشی، زمینه‌ساز رشد هنرهای دیگر

چنانچه اشاره کردیم، هنر کاشی ارتباط زیادی با هنرها و فنون دیگر دارد؛ و به همین نسبت، بر رشد و تکامل آن‌ها تأثیر گذاشته است. سفال ایران اگرچه سابقه و وسعت بسیاری دارد، اما از نظر تنوع تکنیکی لعاب، نقش‌پردازی و استفاده از رنگ‌های

مختلف، در حد کاشی نیست. ضمن اینکه کاشی بیش از سفال در منظر دید افراد مختلف حاضر یا رهگذر در بناهای عمومی و خصوصی، مذهبی، حکومتی و ... بوده است. تنوع نقوش و زیبایی‌های کاشی در زمینه‌های دیگر، مانند معرق چوب و خاتم، نیز جلوه‌گر شد و این دسته از هنرها که ثبات مواد و احتمالاً قدمت کمتری دارند، به مدد رشد کاشی‌کاری، مجال بروز یافته‌اند.

خودآزمایی فصل اول

۱. مهم‌ترین خصوصیت کاشی، به‌عنوان اساس تعریف آن، کدام است؟

الف) تنوع رنگی و ترکیبات مختلف

ب) نقوش تزئینی حداقل در یک رنگ

ج) روکش لعابی بر بدنهٔ سفالی و سرامیکی

د) قطعات کوچک منطبق با سطوح مختلف

۲. منظور از کاشی خشت چیست؟

الف) کاشی با ابعاد بزرگ و ضخامت زیاد

ب) کاشی مستطیلی با نقوش برجسته

ج) کاشی خام یا پخته‌نشده

د) کاشی چهارگوش و غالباً مربعی

۳. منظور از کاشی جسمی چیست؟

الف) کاشی چهارگوش با ضخامت بیشتر از ۱ سانتی‌متر و عموماً به ضخامت ۲ سانتی‌متر

ب) کاشی با فرم غیرمسطح و غالباً با قوس محدب

ج) کاشی با نقوش مجسمه‌ای یا نقش برجستهٔ فیگوراتیو

د) کاشی با شکل یا قاب غیر مربعی و معمولاً ۶ ضلعی

۴. کدام ترکیب رنگ، متداول‌ترین ترکیب کاشی هفت‌رنگ است؟

الف) سبز، زرد، نارنجی، قرمز، نیلی، بنفش

ب) سیاه، سفید، لاجوردی، فیروزه‌ای، قرمز، زرد وحنایی

ج) آبی، فیروزه‌ای، لاجوردی، سیاه، قهوه‌ای، نارنجی، سرمه‌ای

د) سبز، صورتی، نارنجی، قرمز، فیروزه‌ای، لاجوردی، زرد